

гану Међународног бироа. Енглески историчар Милер, истичући напредак Црне Горе у поштанско-телеграфским везама при крају 19. вијека, рекао је: „Одличан телеграфски систем између главних тачака у овој планинској државици је једна од највећих заслуга њене управе“.

Марко Цвјетковић

НАБАВКА ОРУЖЈА ОД СТРАНЕ ЦРНЕ ГОРЕ У БАЛКАНСКОМ И ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Набавка оружја у Берлину 1912. године¹

Црна Гора није имала своје војне индустрије, због чега је, природно, била приморана да набавља оружје са стране.² Русија је била главни извор одакле је Црна Гора снабдијевала своју војску оружјем и другим војним потребама. Поред тога, Црна Гора је из два пута купила митраљезе од њемачких фабрика оружја у Берлину. Прва куповина извршена је 1906. године, када је купљено 12 митраљеза система „Максим“.³

Приликом набавке митраљеза дошло је до познанства, које се претворило у срдачно пријатељство, између представника њемачких фабрика оружја у Берлину, инжењера Лугера, и командира (мајора) Илије Хајдуковића, управника оружних радионица црногорског Министарства војног. Инжењер Лугер заступао је интересе Црне Горе код њемачких фабрика оружја у Берлину, чинио извјесне услуге приликом набавке митраљеза и редовно достављао повјерљиве извјештаје војне природе о наоружању Турске и других балканских држава, као и извјештаје о скадарској кризи 1912/13. године.⁴

¹ Грађа коју смо користили за овај рад налази се у архиву Историјског института НРЦГ, ф, 86 и 87 (откупљена архива породице И. Хајдуковића).

² Постојале су двије оружне радионице, на Ријечи Црнојевића и Цетињу, али оне су вршиле само лакше оправке.

³ Инвентар о пријему митраљеза потписао је И. Хајдуковић у Берлину 3. VII 1906. год.

⁴ У поменутој архиви постоји 20 оригиналних писама, која је упutio инжењер Лугер И. Хајдуковићу. Писма су од краја 1906. до почетка 1914. г.

У писмо 19. V 1907. г. пише да му шаље разне планове и описе машинских пушака, које је публиковала његова фабрика. Извјештава га да се за Турску ради 50 машинских пушака и да ће за 2 мјесеца бити готове. Затим, да је Бугарска наручила 112 а Румунија 16 комада. У писму од 10. VII 1907 г. пише Хајдуковићу, поред осталог, да под највећом дискрецијом достави генералу Мартиновићу да је њемачка војска затражила од фабрике да изради машинске пушке лакшег система, јер су се досадашње показале непрактичне. Опомиње га на чување тајни, „јер не смију дознати ни Бугари ни Румуни, јер се за њих праве машинске пушке старог модела“. Препоручује да Црна Гора причека са

Друга куповина митраљеза извршена је 1912. године, непосредно пред балкански рат. У писму од 22. маја 1912. године Лугер пише Хајдуковићу да би добро било да неко дође од стране владе да прегледа најновији модел машинских пушака. Затим, да је писао генералу Мартиновићу и да је директор фабрике пристао да машинске пушке буду за Црногорце 20% јевтиније него за друге. Даље, тражи од Хајдуковића да, када дође у Берлин, донесе три фишека од пушке „Werendl“, или да му опише особине и својства метка, да би могао радити муницију за поменуту пушку старог система, како је тражио генерал (мисли на Митра Мартиновића).⁵ Рад на стварању Балканског савеза и убрзање припрема за скору рат са Турском условили су да црногорска влада убрза преговоре за набавку митраљеза. Уговор је склопљен и потписан на Цетињу 24. VII/6. VIII. Уговор су потписали у име њемачке фабрике оружја и муниције у Берлину „Бе-

даљом набавком машинских пушака, док се не израде боље: „Пошто сам се ја Вама мојом ријечју обавезао, Ваше интересе чувати и заступати, и мене као Вашег сматрати, Саопштавам Вам предлоге и препоручујем Вам да за сада никакве машинске пушке не поручујете, док Вама не јавим да је Њемачка поручила од те нове пушке за своју војску, да су се показале од све добре и да се фабрика примила фабрикацијом лакшег система“.

Из писама упућених Хајдуковићу види се да је инжењер Лугер одржавао кореспонденцију са генералом Мартиновићем и то већином на италијанском језику, јер, како сам наводи, боље је познавао италијански од српског. Изгледа да је пријатељство инжењера Лугера према Црној Гори потицало и отуда што је његова мајка била Српкиња или, евентуално, Хрватица. Јер у писму од 12. XI 1907. године између осталог пише Хајдуковићу да се радује његовом доласку: „Не због посла који бисмо том приликом правили, који мене и овако и онако не доноси никакву корист, него да слободне часове у пријатељском разговору проведем. А још више и због тога, што ће ми се дати опет прилика да вежба у језику моје покојне мајке“.

Инжењер Лугер био је 1906. године од стране Црне Горе одликован Даниловим орденом IV степена, а 1910. Даниловим орденом III степена. И. Хајдуковић у писму црногорском министру војном од 12. I 1914. год. предлаже да се Лугеру додијели Данилов орден II степена и да му се изда диплома, „јер је личност достојна тог високог одликовања краља-господара“. Хајдуковић наводи да је Лугер велики пријатељ и обожаваца краља-господара, и да је угледна личност у Берлину и Њемачкој, Даље пише Хајдуковић да „убудуће може ваљати Црној Гори особито за ратни материјал, као што је до сада користио“ да је приложио за рањенике 3.000 круна итд.

⁵ У истом писму га обавјештава да каже повјерљиво генералу Мартиновићу да су балканске владе за 6 година купице код њемачких фабрика следеће оружје: Турска 330 машинских пушака система „Максим“ и 80 Hatchkiss, пола старог пола новог модела, инфатеријских пушака малог калибра 800.000. Србија је купила 230 комада машинских пушака и 180.000 пушака малог калибра 7 мм, Румунија 300 машинских пушака новог модела и 28 старог, пушака 250.000 калибра 6,5 мм и 100.000 Хенри-Мартини. Грчка је купила 100.000 пушака Manlicher Schönuer, 25 машинских пушака систем „Максим“ и нешто Schwarzlosse.

зимено друштво“ инжењер Лугер, а у име црногорске владе претседник и министар војни генерал Митар Мартиновић.⁶

Према потписаном уговору, фабрика се обавезала да испоручи Црној Гори 50 машинских пушака система „Максим“ последњег модела, удешених за гађање руским фишецима.⁷ Укупна цијена митраљеза, са одговарајућим прибором, износила је 314.165,75 круна. Фабрика се обавезала да 30 митраљеза испоручи за 4 мјесеца од дана потписивања уговора, а осталих 20 за 2 мјесеца од дана испоруке прве партије. Уговором су били предвиђени пенали у случају да се роба не испоручи на вријеме. За сваку недјељу закашњења одбијало би се 1% од вриједности неиспорученог материјала, али укупни одбици нијесу могли износити више од 5% вриједности неиспоручене робе. Чланом 6. Уговора фабрика се обавезала да ни у ком случају неће прекинути израду поменутог материјала и његов извоз из Њемачке, да ће оружје предати у одређено вријеме, изузев у случају „веће силе“, као нпр. пожара у радионицама фабрике, озбиљнијег штрајка радника итд. Чланом 7. предвиђен је начин исплате, према којем се трећина укупног износа вриједности поруџбине морала уплатити на име аконтације при потписивању уговора, а остале двије трећине требало је исплатити при довршењу митраљеза у фабрици „Мартин Кафелду“ прије њихове пошиљке.⁸ Уговор је, даље, предвиђао да министар војни Црне Горе задржи себи право да може у року од године дана учинити нову поруџбину митраљеза од 50—100 комада, према моделу и цијени одређеној овим уговором. Тачка 7. уговора детаљније је разрађена у једној изјави коју су потписали Мартиновић и Лугер, којом је измијењен начин плаћања прецизиран у поменутој тачки уговора. Министарство рата платило је у року од 8 дана од потписане изјаве 20.000 круна, а 30.000 кад су митраљези били довршени и транспортовани из Њемачке. Осталу суму требало је министарство војно да исплати фабрици по једну трећину у роковима 1. XII 1913, 1914. и 1915. године. За новац који није исплаћен по члану 7. уговора, Министарство војно обавезало се да плати интерес од 5% до дана исплате. Фабрика оружја дала је Црној Гори попуст од 29% на суму од 314.165,75 круна, који је износио 91.108,07 круна, те је Црна Гора за купљене митраљезе требало да плати 223.057,68 круна. До пријема митраљеза исплаћено је 50.000 круна, а остало се дужно на име главнице

⁶ Уговор је писан на француском језику а преведен је на српски, али право важење имао је текст на француском језику.

⁷ У прибор који је фабрика требала да испоручи са митраљезима спадало је 500 фишеклија, с тим да свака садржи 250 фишека и 300 кутија са муницијом. С тим да свака садржи по једну фишеклију напуњену са 250 фишека и 100 резервних цијеви.

⁸ Уплата је вршена у крунама или перперима, а могла се вршити и у њемачким маркама по курсу 100 марака 117,5 перпера.

173.057 круна, на који износ је према обавези требало платити интерес од 5%.⁹

Због застоја операција под Скадром, Министарству војном се журило да што прије добије поручене митраљезе из Берлина, па је због тога Хајдуковић путовао у Берлин два пута. Први пут од 3. IX до 14. XI 1912. године, а други пут од 22. XI до 12. XII, када је са собом довео митраљезе. Купљени митраљези транспортовани су из Њемачке за Црну Гору преко Швајцарске и Италије (Милано—Бари), одакле су грчким паробродом „Антигона“ превезени у црногорску луку Бар 12. XII 1912. године.¹⁰

Црногорска влада је тада била у тешкој финансијској кризи, па није могла исплатити дуг за децембарски рок 1913. године у износу од 57.685 круна, повећан интересом од 5% — 8.652,88, што укупно чини 66.388,78 круна. Стога се Хајдуковић обраћа писмом инжењеру Лугеру 12-25. XI 1913, у коме га обавјештава да је фабрика послала рачун и да тражи да се исплати прва свота дуга за купљене митраљезе. Пише му, даље, да је рачун поднио претсједнику владе и министру војном генералу Вукотићу и да му је овај послѣје објашњења наредио да Лугеру, као пријатељу Црне Горе, изнесе тешко стање у коме се налази црногорска влада и замоли га да поради код дирекције фабрике да се исплата одложи за 6 мјесеци. Хајдуковић га у писму моли да нађе начине „који Ви знате и умијете“, да исплату главнице од круна 57.685,90 одложи за 6 мјесеци, а да ће Министарство војно до тог дана исплатити читаву отплату са повећаним интересом од 6% и да ће предвиђени интерес од 5% одмах уплатити. Поред осталог Хајдуковић му у писму пише: „Знам, драги пријатељу, да Вам је за ово мало непријатно, но ја Вас увјеравам да ћете најдаље за 6 мјесеци примити ову заосталу исплату новца. Учините добро, па ако бог да добром ће се вратити.“¹¹ Лугер је одговорио Хајдуковићу 5. XII 1913. обавјештавајући га да је Главна дирекција фабрике усвојила захтјев црногорске владе да одгоди плаћање прве рате од круна 57.685,90 за 6 мјесеци, од 13. XII 1913. до 13. VI 1914. године, с тим да се интерес који је 13. XII износио круна 8.652,88 одмах уплати. Ову прву рату дуга Црна Гора је исплатила у мају мјесецу 1914. године, преко бан-

⁹ Износ од 314.165,75 круна представљао је укупну цијену коштања за митраљезе са прибором, послѣје одбитка 14% (попуст од 29% фабрика је дала специјално за Црну Гору). У архиву постоји цјеновник од 1. XII 1912, потписан у Берлину од стране Хајдуковића приликом примања митраљеза, на коме је Хајдуковићева примједба да се попуст од 14% не односи на митраљезе него само на резервне дијелове. Према цјеновнику сваки митраљез је коштао по 3.000 марака. Постоје и посебне цијене за поједине резервне дијелове.

¹⁰ Из рачуна који је поднио Хајдуковић министру војном види се да је потрошио за путне трошкове на два путовања 3.597,52 перпера. Око пријема и за подвоз митраљеза уплаћено је 49.093,67.

¹¹ Копија писма налази се у поменутој фасцикли. Хајдуковић је остављао копије свих важних писама и извјештаја.

ке у Бечу, са интересом 6% који је за 6 мјесеци износио 1.730,58 круна.¹²

Из неколико Хајдуковићевих писама упућених Лугеру и његових одговора види се да је Црна Гора покушавала, у другој половини 1913. и почетком 1914. године, да набави из Њемачке извјестан материјал потребан за наоружање своје војске. У писму од 12. XII и 9. VIII 1913. Лугер одговара Хајдуковићу да једна фабрика израђује шипке за пушке, и да би израдила 6.000 комада, колико је тражило црногорско Министарство војно, а које би коштале по 90 пфенига од комада, препоручује да би најбоље било да се шипке набаве у Русији. А уколико то не би било могућно, пише да му се пошаље један комад, који би послужио као модел фабрици у Белгији, код које би наручио да се шипке израде. Према једној копији упућеног телеграма од 28. XII 1913. године, црногорско Министарство исплатило је фабрици оружја у Берлину рачун од 8.166 перпера (6.934 марке), пошто је претходно одбијено у корист Министарства војног 29% за дијелове митраљеза заробљених од Турака. Дирекција фабрике носила је трошкове подвоза од Берлина до њемачке границе. У писму од 14. XI 1913. године Хајдуковић тражи од инжењера Лугера да ли би се у њиховој фабрици могла наручити израда дијелова за брдске и пољске топове, „пошто наша фабрика може неке да изради, али не све“, пише Хајдуковић. Хајдуковић је нарочито тражио израду дијелова за топове који су отети од Турака, а који су рађени у Круповој фабрици и за које су постојали цртежи. Лугер је одговорио 10. I 1914. да израду Крупових топова и дијелове не може обећати. Јавља „да је Бугарска хтјела набавити велики број, али јој нијесу хтјели дати ни под какву цијену“. Препоручује стрпљење, са надом да ће касније ићи лакше и да ће Црна Гора моћи да набави неколико батерија топова.

Набавка оружја и ратног материјала у току првог свјетског рата

Први свјетски рат затекао је црногорску војску неспремну, поготову стога што је у претходна два балканска дата утрошила и онеспособила већи дио ратне опреме. Да би оспособила своју војску за борбу против бројно надмоћнијег и технички опремљенијег непријатеља, црногорска влада је настојала да од својих савезника набави потребну количину оружја, муниције и друге ратне опреме.¹³

¹² Остале отплате, због рата који је убрзо избио, вјероватно нијесу исплаћене.

¹³ У „Записима“ (књ. XVI, 1936, стр. 176) објављен је реферат црногорске Врховне команде од 29. X 1915. о тражењу помоћи од савезника за опрему и наоружање црногорске војске. Према објављеном реферату. Црна Гора је од почетка рата до 11. IV 1915. добила од савезника 4 брдска брзометна топа, 5.200 пушака, 500.000 фишека за пушку, 2.000 граната, 40 митраљеза и 2.500.000 фишека за митраљезе (према архиви Хајдуковића

Прву помоћ у наоружању у току рата Црна Гора добила је од Србије. Командир (мајор) М. Бурашковић јавља из Пљеваља 25. VIII 1914. Министарству војном на Цетињу да је у Косовску Митровицу приспјело из Србије за црногорску војску: двије пољске Дебанжове батерије од по 6 топова са по 3.000 метака на батерију, 2 Дебанжове брдске батерије од по 6 топова са по 1.207 метака на батерију, Шкодина пољска батерија од 3 топа са 1.878 метака, хаубична батерија од 4 топа са 1.218 метака, 3.000 фишека од Крупових пољских брзометних топова и 6.990 ручних бомби.¹⁴

Питање артиљерије био је тежак проблем за црногорску војску. Начелник артиљерије и инжењерије црногорске Врховне команде, пуковник Боривоје Нешић,¹⁵ у писму од 22. XII 1914, упућеном црногорском министру војном, тражи да се посредује код српске Врховне команде ради набавке артиљерије и муниције. Пуковник Нешић пише: „Како пак од своих бољих топова, којима располаже црногорска војска, такође нема муниције у довољном броју, а исте се према извештају не може добити с друге стране, па ако се рат продужи за дуже време, може настати моменат да нестане муниције код свих пољских и брдских топова баш у најважнијем и одсудном времену.“ Пуковник Нешић сматра да би српска Врховна команда могла уступити нешто од заплијењених топова црногорској војсци, па предлаже, да Министарство војно преко своје Врховне команде тражи од српске Врховне команде да добије што прије следећа оружја: 4 брдске брзометне батерије, 3 пољске батерије од по 4 оруђа са 300 до 400 метака на цијев, једну трећину граната, двије трећине шрапнела и двије хаубице 10,5 см. Није могућно тачно утврдити колико је српска влада удовољила тражење Црне Горе,¹⁶ али је пружила извјесну помоћ у оружју и муницији. Црногорски делегат за пријем материјала у Косовској Митровици, инжењер В. Жугић, јавља министру војном 29. I 1915. да је стигло из Србије 8 пољских аустријских топова, 3.000 малихерових пушака са 1.000 ножева и 800.000 метака, а 1. VII 1915. да су стигле још двије брдске брзометне хаубице калибра 10 см, удешене за

подаци о пријему помоћи од савезника нешто су друкчији. Изгледа да Врховна команда није у извештају рачунала материјал примљен од Србије и Русије).

¹⁴ Батеријама из Србије командовали су официри српске војске.

¹⁵ Нешић је био српски официр делегиран од црногорске Врховне команде (иначе су црногорску Врховну команду сачињавали српски официри).

¹⁶ Хајдуковић у писмима упућеним црногорском министру војном 2.IX, 8.XI, 9.XII 1914. и 1.VII 1915. тражи да се преко делегата Србије код црногорске врховне команде обрати српској влади да да за црногорску војску следећи материјал: 4.000 бомби, 3.000 Малихерових пушака са по 1.000 метака (за црногорске регуте који ће се вјежбати), 4 милиона метака за пушку „Маузерку“ (Црна Гора имала је свега 5.200 комада), 13 милиона метака за руску пушку, 500 пантљика за митраљезе и 12 хиљада метака за топове разних система (назначено у писму колико за који је систем потребно.)

коњску вучу.¹⁷ Шеф радионица Министарства војног, Илија Хајдуковић, извјештава министра 11. III 1915. да је српска влада, како им је саопштио начелник штаба црногорске Врховне команде, генерал Јанковић, упутила за црногорску војску 1.800 маузерових пушака заплијењених код Смедерева са 138.000 метака, а да ће Русија послати за исте пушке 728.750 метака.

У току 1915. године Црна Гора је добила извјесну количину оружја и осталог потребног материјала из Русије и Француске. Материјал из Русије одашиљан је преко Румуније, Србије (Прахово—Ниш—Косовска Митровица), а из Француске великим дијелом преко Солуна за Косовску Митровицу, док је нешто искрцано под Бар и Медово.¹⁸ Хајдуковић јавља 14. VIII 1915. године начелнику штаба Санџачке војске, командиру П. Мартиновићу, да је Русија упутила за црногорску војску: 12 пољских убрзаних топова са 12.000 метака, 4 мортира калибра 23 см са 1.800 метака и 7 мортира калибра 20 см са 2.500 метака. Први контингент ове пошљике примио је црногорски делегат у Прахову, артиљериски поручник Банашевић, 25. VIII, што се види из његових телеграма упућених Министарству војном у којима га извјештава о приспјелом материјалу и даљем транспорту за Ниш.

О оружју и материјалу који је Црна Гора добила из Француске послао је опширан извјештај из Париза црногорски делегат Андрија Радовић министру војном бригадиру Машану Божићу 1/14. IX 1914.¹⁹ У извјештају Радовић јавља да је набављени материјал из два пута упутио преко Солуна, и то: 39 митраљеца²⁰ са прибором и 2 милиона фишека, 5.020 пушака система „Маузер“ 7,9 мм са пола милиона фишека, 4 брдска брзометна топа система „Данглис“ са прибором и 2.000 метака — граната, 4 брдска топа калибра 4,5 см модел 1894. са прибором и двије хиљаде метака (двје трећине шрапнела и једна трећина граната). Овај материјал почео је да пристиже у Косовску Митровицу

¹⁷ Црногорски делегат у Косовској Митровици инжењер Жугић у телеграмима упућеним Министарству војном јавља о количини муниције коју је упућивао за Пећ, Рожај и Пљевља, али не наводи увијек колико и када је примио од српске владе. У телеграму од 28. III 1915. јавља да је из Србије дошло у Косовску Митровицу 1.667 сандука муниције за турске пушке, а у сваком по 1.200 метака. 8. IV јавља да је примио 524 сандука за „Маузерке“.

¹⁸ Прва савезничка пошљика стигла је у барско пристаниште у марту 1915. године.

¹⁹ Радовић је почео писати извјештај 1/14. IX, а завршио га је 8/21. IX. На завршетку писма Радовић каже: „Ово писмо сам почео прије 7 дана. Очекивао сам да вам јавим што новије: при томе имам огроман канцеларијски посао а морам оставити копију сваког писма — односно овако га преписати. (Писмо се налази у ф. 87) — Поред Радовића били су још црногорски делегати у Француској Матановић и артиљеријски поручник Р. Вуксановић, а у Солуну за пријем и даље одашиљање материјала ангажован је Нико Хајдуковић.“

²⁰ Митраљеци су били ситета „колт“; купљено је 40 комада, али је један задржан те је служио као модел за израду штитова. Ове штитове црногорска војска није примила.

крајем августа 1915. године.²¹ Са овим материјалом дошао је у Црну Гору инжењер куће „Шнајдер“, Фишер, који је имао задатак да упозна црногорске официре са руковањем митраљезима и топовима добијеним из Француске.²² Затим јавља о материјалу који је требало кроз који дан да буде упућен из Марсеља: 8 брзометних Крупових пољских топова калибра 7,7 мм са свим потребним материјалом који имају француске батерије са по 1.000 метака на топ, и то пола граната пола шрапнела, резервне дијелове за реденике за митраљез „Максим“, 500 реденика за митраљезе, пушчани прибор који није послан са пушкама и 800 метака, дугачких, за француске топове калибра 155 мм. Исто саопштава да је актом од 12. септембра (по новом) дато Црној Гори 20.000 метака за Крупове топове од 7,5 см, пола граната пола шрапнела. За поменуте топовске метке добијене су каписле и прах, док су Црногорци морали за њих употребљавати старе чачуре од испалиених граната јер их нијесу могли добити у Француској. Радовић јавља и о материјалу који је тих дана био обећан Црној Гори: 8 Крупових пољских брзометних топова са муницијом и свим потребама, 4 милиона метака за пушку „Маузерку“. Затим да је наређено Шнајдеру да припреми 2.000 метака (пола граната пола шрапнела) за брдске брзометне топове који су већ били послани са 2.000 граната, да види за колико би се времена могло израдити 6 брзометних брдских батерија које је био наручио Перу (држава у Јужној Америци) и да је одобрена израда по 1.000 граната на цијев за четири хаубице, двије од 105 а двије од 120 мм. Радовић је молио Шнајдера да нађе начина за израду поменутих 6 батерија: „Ако то успијемо, бићемо наоружани најбољим брдским топовима на свијету, јер су усавршенији од оних грчких и руских“, пише Радовић. Поред оружја и муниције Црна Гора је добила од француског Министарства војног на кредит: пола милиона кг брашна, пола милиона кг овса, 100.000 кг ориза.²³ Већи дио овог материјала искрцан је у

²¹ У телеграму од 31.VIII упућеном из Косовске Митровице инжењер Жугић јавља да је материјал почео да стиже. Посљедњи његов телеграм упућен из Косовске Митровице, којим располажемо, јесте од 21.X 1915 у коме јавља да је немогућно „ових дана“ упућивати материјал преко Новог Пазара, него да је приморан да га упућује преко Пећи за Беране и Рожај.

²² Инжењер Фишер је стигао у Косовску Митровицу 24.VIII и пошао на Цетиње (телеграм Жугића). Према писму Радовића од 2/15.VIII 1915, Црна Гора је требало да плати подвоз и по 50 франака дневно за све вријеме од поласка из Крезова до његовог повратка.

²³ Радовић наводи да му је интендант француског Министарства војног рекао, али му писмено није потврђено, да је уступљено Црној Гори на кредит: сланине милион кг, меса у конзервама 400.000 кг, кокса 400.000 кг, бензина 200.000 кг, масти за аутомобиле 15.000 кг и петролеја 15.000 кашета. „Све се каже на кредит, а у ствари да још нијесу могли ништа учинити за кредит од 26.000.000, него и онај од 10.000.000 одузима нам Енглеска, односно смета нам да се да“, пише Радовић.

Медово 19. аугуста 1915, а остатак је требало да стигне до краја септембра. Наручено је и 20.000 пари одијела за црногорску војску. Начелник артиљерије и инжењерије црногорске Врховнака: кошуље, гаће, чарапе, декице, торбице и шољице за 50.000 људи. У поменутом извјештају Радовић паше: „Дакле, ратног материјала већ су уступили за око 6 милиона франака, а одјехе око 650.000, а у изгледу су још 2 милиона. Ако се овоме дода вриједност хаубице (4), 2 брдска топа, онога опсадног топа и она (24) брдска брзометна топа, ако успијемо добити одобрење да се за нас раде, онда ћемо скоро исцрпсти кредит од 10 милиона, и једино ће остати у нашу корист оно што нам буду Французи уступили бесплатно.“²⁴ Радовић се у извјештају жали на тешкоће које је имао у Француској око потражње и набавке оружја и опреме. „Узмите у обзир да се све ово догађа када је Енглеска ставила вето на давање Црној Гори кредита од 10 милиона и кад ми је директор Мин. ин. дјела Француске казао да ми не може дати новац за куповину док Енглеска не дигне свој вето. Сматрајући да је то привремено, поред свега тога продужио сам да тражим Министарству војном све што нам треба, и то идући од једне канцеларије до друге и описујући сваком директору наше тешко стање“, пише Радовић у извјештају. Затим пише да цијене баснословно скачу свем ратном материјалу и да је избјегавао куповину код приватника. Радовић наводи као примјер да хиљада фишека за пушку „Маузерку“, које је понудила белгијска влада, коштају по 230 франака, „али тако да се један дио даде у замјену за пушке које су нам Руси дали“ Док је сланину уступила француска интендантура по 130 франака 100 килограма, а чувена трговачка кућа »Armour os Chicago« која је лиферовала сланину за савезнике нудила је исту врсту по 145 франака 100 килограма, с тим да осигурање падне на терет Црне Горе.²⁵

Од обећаног материјала о којему Радовић јавља у свом извјештају није нам било могућно утврдити колико је уступљено

²⁴ Према извјештају Радовића, одузети материјал од Нијемаца Француска је дала Црној Гори бесплатно. На другом мјесту каже: „Свему овоме треба додати што је Француска за нас учинила у економском погледу овог рата прије ове моје мисије. У одијелу дали су нам око 3.000.000 франака, у новцу и храни 1.000.000 франака а за транспорт око 1.000.000 франака. Дакле у свему 5.000.000 франака“.

²⁵ О овоме пише Радовић следеће: „На месу и конзерви биће разлика још већа и око пола милиона коштаће нас јевтиније но да смо их купили од трговачких кућа. Када пак упоредите цијене из прошлог рата и сјетите се да је сланина, у оно доба када је све било јевтиније, плаћена по перпера 2,25, а она купљена у Србији овог рата скоро 2 динара, увидјешете да је на сланини према куповини из прошлог рата уштеђено око 700.000 франака најмање.“

Услед овога препоручујем Вам да будете особито љубазни са Французима, јер заиста су према нама предусретљиви и то онда кад нам Енглези чине свакојаке сметње, а да и не говорим о Италији“.

Црној Гори и коју је количину она добила. У једном писму од 10. X 1915. Радовић јавља да црногорски делегат, поручник Вуксановић, прима материјал који је Француска уступила: 16 пољских брзометних топова са по 1.000 метака на топ и свим потребама, 25.000 метака на Крупове брзометне топове, пола милиона фишека за „Маузерку“ њемачку и да надгледа израду униформи. Затим да у Марсељу имају да приме: униформе, кошуље, гаће, чарапе, торбе, чугурице за воду, шољице, месо у конзерве, бензин, петролеј, ђумур, кокс, као што је јавио Министарству телеграмом из Лондона 2. октобра. „Све ово изабрати и послати није лак посао, јер на сваком кораку има препрека иако ми изгледа да се тамо мисли да све иде лако“, пише Радовић.

Материјал који је набављен у Француској споро је отпреман за Црну Гору, јер је један дио материјала био трофеј одузет од Њемаца па се морао оправљати. А и оружје које су израђивале француске фабрике није могло бити одмах комплетирано, због чега се морало чекати на набавку појединих дијелова. Инжењер Жугић у извјештају Министарству војном јавља да је један дио артиљеријске муниције који је из Русије стигао у Кововску Митровицу неупотребљив. Тешкоћа је било око транспорта, јер га је требало осигурати од напада аустроугарске ратне флоте, услед чега је већи дио материјала упућиван преко Солуна. Из ових разлога велики дио материјала набављен у Француској није допремљен у Црну Гору прије Макензенове офанзиве, па је црногорска војска и даље остала ненаоружана. Продор бугарских трупа у Македонији у другој половини октобра 1915. и заузимање Скопља онемогућио је транспорт материјала преко Солуна, па се морао наставити за Медово. Пароброд „Тира“, натоварен ратним материјалом за Црну Гору, испловио је из Марсеља 4. XI 1915. и у пратњи енглеских и италијанских ратних бродова стигао у луку Медово 21. XI у 11 сати. Сјутрадан, 22. XI, у 6,30, пароброд је нападнут од стране аустроугарских ратних бродова и потопљен. Нешто потопљеног материјала извађено је али је вађење ишло споро, јер црногорска посада у Медову није располагала потребном опремом.²⁶

²⁶ О пароброду „Тира“ постоји опширан извјештај црногорског делегата поручника Вуксановића од 27. XII 1915, упућен министру војном, у којему говори о пловидби пароброда из Марсеља до Галипоља и Медове и о његовом потапању. Постоји и извјештај поручника Вуксановића од 3/16. XI, упућен из Марсеља, у којем доставља списак материјала послатог паробродом. На пароброду су се налазила 4 пољска брзометна топа са 3.200 метака, 8.170 шрапнела, 6.140 граната за топове од 75 мм, као и остали ратни материјал, у који је спадало: 400.680 метака за њемачке пушке калибра 7,9, 203.042 кг сланине, 20.400 литара бензина, 43.473 литара петролеја, 100 тона кокса итд. У поменутом извјештају Вуксановић јавља да ће ускоро бити готове још три батерије топова. Поред осталог, Вуксановић пише: „Добро би било да тражимо од Русије да нам уступи 10.000 фишека за пољске брзометне топове руске, јер се израђују на стотине хиљада“. Војни аташе у Паризу учинио би ово добре воље али је потребна дозвола из Петрограда“. Вуксановић се укрцао на пароброд у Бриндизију 17. XI.

Било је покушаја да се са других страна набави ратни материјал. Хајдуковић пише 9. IX 1914. министарству војном „да подјејствује, како најбоље знаде, да грчка влада дадне 4 милиона фишека за пушку „Маузер“ и 500 пантљика за турске митраљезе“. Да ли је у овом погледу било каквих резултата, није познато. Такође је покушавано да се извјесна количина хране набави од Енглеске. Радовић у поменутом извјештају јавља да му је 11. IX 1915. (по новом) писао енглески делегат у међународној комисији да је ријешено, на његову молбу од 14/27. VII, у вези са захтјевима бившег министра спољних послова Пламенца од 30. III текуће године, да Енглеска уступи Црној Гори: милион кг брашна, милион кг кукуруза, 300.000 кг ориза, 300.000 кг бешкота и 400.000 кг меса. Услјед настале ситуације на фронтима онемогућена је пошиљка овог материјала у Црну Гору. У писму од 24. VII 1915. Хајдуковић извјештава министра војног да се материјал који је купљен у Италији налази у Барију и моли да се превезе у Медову. У материјалу се налазило 9 артикала за Врховну команду и 6 за Министарство војно, међу којима два вагона хартије, 120.000 дугмади од плеха за војне униформе, 200.000 комада коверата и 3.500 килограма коже за прављење војничких опанака.²⁷

Новица Ракочевић

²⁷ Радовић је покушао да набави и нешто пловног материјала, јер у извјештају пише: „У Лондону гледају да нађем који мотор за бродове реморкер, а све то тражим и у Аландији (Холандији), а званично тражење министру морнарице данас сам предао за бродове наоружане са мотором и четири вапорице, али слабо се надам успјети јер су и они на муку без тог материјала а нарочито од посљедње појаве њемачких суморена код Алгира“.